

Eva Krulichová,
Jiří Buriánek a kol.

Obavy ze zločinu: mýty a realita

KAROLINUM

Obavy ze zločinu: mýty a realita

**Eva Krulichová,
Jiří Buriánek a kol.**

Recenzovali:

PhDr. Jan Tomášek, Ph.D.

(Institut pro kriminologii a sociální prevenci)

RNDr. Jana Jíchová, Ph.D.

(Přírodovědecká Fakulta Univerzity Karlovy)

Kolektiv autorů:

Eva Krulichová (kapitoly 2, 3 a 4)

Jiří Buriánek (kapitoly 1, 4, 8 a 9)

Pavla Malvotová (kapitoly 6 a 7)

Zuzana Podaná (kapitola 5)

Tato kniha byla napsána s podporou programu
Univerzity Karlovy PROGRES Q 15.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2020

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

© Eva Krulichová, Jiří Buriánek a kol., 2020

ISBN 978-80-246-4558-2

ISBN 978-80-246-4581-0 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2020

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva	7
1. Zločinnost v moderní společnosti: obavy, paniky a mýty	11
2. Teoretická a metodologická východiska obav ze zločinu a pocitu bezpečí	26
3. Obavy ze zločinu, pocit bezpečí a jejich determinanty	43
4. Vývoj obav ze zločinu a pocitu bezpečí a postavení České republiky v Evropě	56
5. Obavy ze zločinu u mládeže	73
6. Obavy ze zločinu a důvěra v instituce trestní spravedlnosti	87
7. Obavy ze zločinu ve vztahu k pocitům úzkosti a nespokojenosti	102
8. Individuální strategie zvládání rizika zločinnosti a redukce obav	118
9. Korupce: vleklý problém české společnosti, nebo dočasná morální panika?	134
Závěr	149
Summary	153
Literatura	156

Předmluva

Myšlenka napsat knihu, která by pojednávala o problematice obav ze zločinu¹ a pocitu bezpečí, se v našich hlavách zrodila již na konci roku 2015, tedy v době, kdy migrační krize a problematika bezpečnosti České republiky, potažmo celé Evropy, a jejich obyvatel ještě tolik nerezonovaly společností. Následující vývoj nás jenom utvrdil v názoru, že témata spojená s dnes již notoricky známým konceptem rizikové společnosti (Beck, 2011) jsou natolik aktuální, že si pozornost i obsírnější zpracování zaslouží. Přitom se již dlouhodobě ukazuje, že není až tak důležité, nakolik je určitá hrozba ve skutečnosti reálná, ale jak ji obyvatelé daných zemí vnímají, jak prožívají svoje obavy při střetu s každodenní realitou nebo jak hodnotí riziko, že by se jim v budoucnu mohlo něco špatného přihodit, třeba právě v místě jejich bydliště. Protože víme, že zvýšená citlivost vůči různým negativním událostem v životě, nejistota nebo nedůvěra mohou vést k významnému poklesu kvality života člověka i destabilizaci celé společnosti, usilujeme o to, abychom obavy ze zločinu a potřebu pocitu bezpečí nejen popsali, ale zabývali se jimi i s ohledem na situaci různých skupin obyvatelstva. Sociologové se tradičně zajímají o to, které faktory oba zmíněné fenomény ovlivňují, a nenechají se odradit ani skutečností, že lidé obvykle reagují na zločin různými způsoby – nejenže jej více či méně racionálně vnímají a hodnotí, mnozí ho také intenzivně emocionálně prožívají a zároveň se snaží chovat tak, aby riziko střetu s ním eliminovali nebo alespoň významně omezili.

Díky velkému množství dat, která máme za posledních 20 let k dispozici, se nám otevřela možnost opravdu zevrubně analyzovat pestrou škálu faktorů, které s pocitem bezpečí a obavami z kriminality souvisejí, popsat

1 V textu ekvivalentně pracujeme s termíny obavy ze zločinu a obavy z kriminality.

vývoj obou fenoménů v čase stejně jako pozici České republiky v rámci Evropy. Čtenáře zároveň seznamujeme s hlavními teoretickými proudy, které výzkum v oblasti pocitu bezpečí a obav z kriminality ovlivnily, a pozornost věnujeme také jejich konceptualizaci, tj. diskutujeme možnosti definice pocitu bezpečí a obav z kriminality a jejich měření v praxi.

Situaci v České republice analyzujeme přednostně s využitím dat z výzkumů „Bezpečnostní rizika“ a „Aktér“, které byly realizovány agenturou UNIVERSITAS a katedrou sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (FF UK) mezi lety 1999 a 2017², a doplňujeme informacemi z pravidelných šetření Centra pro výzkum veřejného mínění (CVVM) Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. (SOÚ AV ČR). Obavy z kriminality u mládeže sledujeme prostřednictvím Výzkumu městské mládeže 2015, který byl katedrou sociologie FF UK realizován v roce 2015. Konečně pro srovnání České republiky s vybranými evropskými zeměmi využíváme data z výzkumu European Social Survey (ESS), který je každé dva roky realizován SOÚ AV ČR a představuje tak cenný zdroj dat zachycující dlouhodobý vývoj pocitu bezpečí v Evropě, a dále pak European Quality of Life Survey (EQLS), který se uskutečnil v roce 2016 a který indikátor měřící pocit bezpečí občanů zařadil do výzkumu vůbec poprvé.

Očekáváme, že uvedené zdroje dat budou přiměřeně reprezentovat onu realitu inzerovanou v titulu knihy, jakkoli musíme připustit, že existují ještě další zdroje a možnosti získávání dat (například v oblasti kvalitativních metod zkoumání nebo využití dat o prostorové diferenciaci kriminality). Určitě v těchto případech nejde o nějakou jinou realitu a stejně tak to platí o porovnávání našich výsledků s policejními statistikami nebo viktimologickými výzkumy zaměřenými na latenci kriminality. Obavy ze zločinu odrážejí různé stránky skutečnosti mnoha různými způsoby, často zkresleně nebo v podobě sdílených mýtů či iluzí, avšak tvoří určitý celek. Naše práce směřuje ke kritickému a analytickému rozkrývání tohoto fenoménu, aniž by si činila nárok na úplnost.

První kapitola „Zločinnost v moderní společnosti: obavy, paniky a mýty“ se věnuje konceptu rizikové společnosti a vymezení pojmů, se kterými budeme v naší knize nadále pracovat. Odpovídá také na otázku, jak je pro Čechy důležité žít v bezpečném prostředí nebo jak by se podle jejich názoru měla společnost vypořádat se zločinností.

Druhá kapitola „Teoretická a metodologická východiska obav ze zločinu a pocitu bezpečí“ je rozdělena na dvě části. Zatímco první nabízí

2 Výzkumy série Aktér byly podpořeny v rámci programů MŠMT a Univerzity Karlovy: Aktér 2013 – PRVOUK 07, Aktér 2017 – PROGRES Q 15.

přehled nejznámějších teoretických přístupů ve výzkumu pocitu bezpečí a obav z kriminality, tj. seznamuje čtenáře s teorií vulnerability, viktimizační teorií nebo koncepty sociální dezorganizace, vnímaného rizika viktimizace a vyhubavého chování, druhá část se zaměřuje na metodologická úskalí měření pocitu bezpečí a obav z kriminality a představuje indikátory, kterými budou tyto koncepty měřeny v naší knize.

Platnost teorií popsaných v druhé kapitole je na českých datech ověřována ve třetí kapitole „Obavy ze zločinu, pocit bezpečí a jejich determinanty“. Dozvíme se například, jaký je vztah obav ze zločinu a pocitu bezpečí k vnímanému riziku viktimizace, zda existují rozdíly mezi muži a ženami nebo do jaké míry jsou tyto fenomény ovlivněny sledováním televize, chováním člověka nebo prostředím, ve kterém žije.

Čtvrtá kapitola „Vývoj obav ze zločinu a pocitu bezpečí a postavení České republiky v Evropě“ dokresluje zkoumanou problematiku informacemi o vývoji pocitu bezpečí a obav z kriminality v čase a srovnáním České republiky s vybranými evropskými státy. Mimo jiné zjistíme, zda pocit bezpečí a obavy z kriminality Čechů v dlouhodobém horizontu rostou nebo klesají, do jaké míry jsou dané trendy odrazem úrovně kriminality v zemi nebo jestli se v tomto ohledu nějak lišíme od našich sousedů.

Ačkoli výzkum obav u dospělé populace sahá do 70. let 20. století, studie zaměřující se na obavy adolescentů jsou stále do jisté míry ojedinělé, a to i přesto, že mladí lidé jsou velmi zranitelní a riziko jejich viktimizace je v porovnání s dospělými výrazně vyšší. Pátá kapitola „Obavy ze zločinu u mládeže“ se proto zaměří na obavy z kriminality u mladých lidí a pokusí se odpovědět na otázku, zda jsou obavy této věkové skupiny v něčem specifické, tj. v jakém ohledu, pokud vůbec, se liší od obav dospělé populace.

Cílem šesté kapitoly „Obavy ze zločinu a důvěra v instituce trestní spravedlnosti“ je popsat, jak obavy z kriminality souvisejí s důvěrou v polici a soudy, ale také to, do jaké míry přispívá k formování těchto obav zkušenost. Naopak vlivu psychologických faktorů – úzkostnosti a spokojenosti s životem – se věnuje kapitola sedmá „Obavy ze zločinu ve vztahu k pocitům úzkosti a nespokojenosti“. Ačkoli jde o témata různorodá, mají přeci jen něco společného. Zatímco u faktorů, jako jsou pohlaví, viktimizační zkušenost nebo dezorganizace prostředí, lze poměrně jednoduše určit směr zkoumaného vztahu, tj. lze například bez větších rozpaků předpokládat, že je to pohlaví jedince, které určuje míru obav, u výše zmíněných konceptů si jisti být nemůžeme a musíme počítat s možností existence tzv. recipročního vztahu proměnných. Jakkoli tedy uvažujeme o tom, že důvěra v instituce a životní pohoda mají rozhodující

vliv na obavy, mohou stejně tak obavy vést k nižší důvěře a nespokojenosti. I na tuto problematiku obě kapitoly upozorňují.

Podobně se také osmá kapitola „Individuální strategie zvládání rizika zločinnosti a redukce obav“ zaměřuje na těsnou provázanost obav s různými behaviorálními reakcemi, ať už jde o vyhýbání se prázdným ulicím a parkům nebo preferenci taxíku namísto veřejné dopravy, a pojednává o problému kauzality. Ukazuje se, že lidé se mnohdy uchylují ke strategiím, které jim pomáhají strach a nepříjemné pocity eliminovat nebo alespoň do určité míry potlačit, jejich praktikování však paradoxně dokáže takové pocity zintenzivnit.

Konečně poslední, devátá kapitola „Korupce: vleklý problém české společnosti, nebo dočasná morální panika?“ věnuje pozornost zneklidnění korupčními praktikami, které se stále ukazují být jedním z palčivých problémů společnosti. Čtenář se v této kapitole například seznámí s názory českých občanů na zapojení veřejných činitelů do korupce, ale dozví se také, jak tyto názory korespondují s osobní zkušeností s korupcí.

Věříme, že učiněná nabídka témat vychází vstříc otázkám, které si čtenář třeba opakovaně položil, a že má potenciál zaujmout jeho pozornost. Usiluje o celkový pohled na problém, ale v jednotlivých okruzích naznačuje i další směry či možnosti bádání. Jako každá dobrá kniha (laskavý čtenář necht' tuto neskromnou ambici promíne!) neobsahuje jenom odpovědi, ale otevírá řadu dalších otázek a může být užitečným východiskem k diskuzi. Ani po dvaceti letech poměrně intenzivního výzkumu nesdílíme pocit, že už toho víme dost a že je načase korunovat toto úsilí nějakou nadčasovou, jakkoli symbolickou, tečkou.

1. Zločinnost v moderní společnosti: obavy, paniky a mýty

Jiří Buriánek

Čtenářům, kteří sáhli po tomto titulu, musí být od počátku jasné, že pojem mýtus používáme jako určitý kontrastní prvek, s jehož pomocí chceme vykreslit co nejvěrohodnější obraz toho, jak lidé vnímají zločin a nakolik se kriminality obávají. Počítáme s tím, že v některých případech půjde na straně veřejnosti o značně zkreslené představy o skutečném stavu věcí, o přehnané obavy založené na přesvědčení, které nemusí mít daleko k mýtu. V kriminologii se krom toho již dlouhá léta užívá označení paradox obav, když provedený výzkum často prokáže, že více se bojí zločinu ti, jejichž pravděpodobnost postižení je relativně menší. Problém tkví samozřejmě v tom, že obavy ze zločinu nezahrnují jenom racionální stránku věci, a nejsou tedy jakousi jednoduchou funkcí dostačující informovanosti. Mají svoji často velmi silnou emocionální složku a mohou vést až ke vzniku panik, kterým se říká – ne úplně přesně a výstižně – morální. Strach zkrátka určitým způsobem prožíváme a vede nás k rozmanitým způsobům chování, z nichž pak některé dávají jistou šanci obavě snížit a případnému riziku se vyhnout.

Obavy ze zločinu představují komplexní fenomén. Podmínky, ve kterých lidé žijí a které jsou jim dnes a denně – ne vždy zcela věrohodné – vykreslovány a připomínány světem médií, nasedají na individuální dispozice aktérů, kteří mají různou kapacitu problémům předcházet nebo je uspokojivě řešit. Obavy ze zločinu přitom mohou při překročení určité míry vyvolávat závažné celospolečenské důsledky. Ovlivňují trestní politiku státu a v tomto směru někdy až nebezpečnou kreativitu zákonodárců, mohou vyvolávat tlak na zesílení sociální kontroly třeba formou všudypřítomných kamer a bezpečnostních turniketů, mohou podporovat vznik sociálních konfliktů a zločinů z nenávisti. Jde tu také o problém důvěry k ostatním lidem, důvěry v instituce a koneckonců o základní pocit bezpečí a pohody na straně jednotlivých občanů.

Jsme sice jaksi smířeni s tím, že žijeme v rizikové společnosti (Adam, Beck, Van Loon, & Van Loon, 2000; Keller, 1996), ale o to větší nároky si klademe a žádáme záruky, které ovšem nejde vždy a všude bezesbýtku naplnit. Stačí se podívat na statistiky dopravních nehod či krádeží, anebo na výsledky antivirového testu u svého vlastního počítače nebo mobilního telefonu. V tomto kontextu se ovšem přiměřená míra obav může jevit jako věc docela funkční.

Zločin a riziková společnost

Obavy ze zločinu a vnímání bezpečnostních rizik dobře charakterizují soudobou rizikovou společnost. Reprezentují svým způsobem její „definiční znak“ a dotvářejí její obraz. Platí o nich to, že jsou nápadná a hodně ovlivněná aktuální situací, což zároveň vede k tomu, že bývají častěji předmětem morálních panik a politického zneužívání (někteří autoři mluví dokonce o jakémsi navozeném sebetržnění mlčící většiny společnosti). I když se jim lidé dokážou stejně jako kdykoli předtím v minulosti přizpůsobit, rizika nepřestávají občany zneklidňovat. Ti pak projevují nemalá očekávání, pokud jde o zvládání, o „management“ rizik ze strany orgánů, které mají bezpečí občanů takřkajíc v popisu práce.

O bezpečnostních otázkách se sice v moderní společnosti vede racionální debata, přesto častokrát dominuje spíše komplex subjektivních postojů (Crawford, 2002, 7). Zřejmě inspirovan koncepty aktuární¹ spravedlnosti založené na principech detekce, kalkulovatelnosti a pojistitelnosti rizika od Feeleyho a Simona (1994), uvádí Young (1999, 69–70) ve své „Exkluzivní společnosti“ šest komponent rizika důležitých pro vývoj „aktuárních“ postojů v oblasti pocitu bezpečí:

1. reálný nárůst zločinnosti dokumentují statistiky,
2. široké publicity se dostává dříve latentním formám zločinu,
3. rostou nároky a očekávání v souvislosti s otevíráním nových prostorů pro zapojení většího počtu aktérů, přičemž nejde jenom o civilizovanost pracovního prostředí, ale též veřejných prostor, hostinců, atd. s ohledem na to, že je například častěji než v minulosti navštěvují ženy,

1 Aktuár je úředník pojišťovny, který určuje pravděpodobnost škody a výši plnění: primární snahou je tedy oběť alespoň částečně odškodnit, pokud se ovšem předtím pojistí. V dřívějších dobách šlo státním orgánům o chycení pachatele, jeho potrestání a nápravu škody, podle uvedených autorů ovšem tento princip pod tlakem okolností ustupuje do pozadí.

4. jednotlivci musejí počítat s větším odstupem (ve smyslu vzdálenosti) pomoci vzhledem k postupujícímu rozpadu komunity a k větší nepředvídatelnosti reakce okolí,
5. působí reflexivita umocněné nejistoty – sama úroveň rizik je nejistá, neboť ani experti se neshodnou,
6. díky časté prezentaci dochází k refrakci na straně publika, takže mediální zprávy chtějí o to více zaujmout, leckdy doslova šokovat; proto obavy ze zločinu nekorelují se skutečným rizikem.

V diskuzi s Freudovou představou o potlačení osobní svobody ve prospěch kolektivního bezpečí v moderní společnosti (s problematickými dopady na psychickou pohodu jedinců) spojuje Bauman (2000, 213) pozdní modernu s opačnou tendencí. Jde údajně o „výměnu velké části bezpečí za možnost odstranění stále většího počtu zábran omezujících uplatnění svobodné volby, což generuje pocity, které hledají své vyústění (nebo jsou sváděny) v zneklidnění stavem zákona a pořádku“. Možnost výměny ekonomických jistot (zaměstnání) za svobodu konzumu podporuje vznik obav a úzkostných stavů, a následně i volání po upevnění řádu. Vnímání vlastního obydlí jako „extenze bezpečí těla“ vede k představě, že na všech dveřích musejí být nějaké zámky. Podle Baumana (2001, 72) je „... perfektní rovnováha mezi svobodou a bezpečností ... zřejmě logicky inkongruentní a prakticky nemožná, avšak sama o sobě je nejmocnějším důvodem pro hledání stále lepší formule pro řešení“.

Následně pak Bauman (2002, 62) nabízí v rámci svého uvažování o „tekuté“ modernitě a o soudobé vyhraněné individualizované společnosti inspirativní metaforický obraz člověka na číhané (*prowler*) nebo stopaře (*stalker*): „Je to jejich výjimečná svoboda pohybu, libovůle objevovat se a zase mizet a vstupovat na místa, jež považujeme za chráněná před přechyby, což je činí obzvláště vhodnými k absorbování či kondenzaci našich obav (*fears*).“

Označení soudobé společnosti jako rizikové prosadil před časem Beck (2011), podle něhož musí systém rozdělovat mezi občany i určitá zla a distribuovat dopady rizik. Na druhé straně stále neumíme všechna rizika vypočítat či odhadnout. Navíc sama společnost je v určitém smyslu nechťeně produkuje, proto Beck volá po reflexivitě vědy. Na tyto myšlenky navazuje reflexivní kriminologie (Nelken, 1994), která rovněž poukazuje na skutečnost, že vyhodnocování rizik a jejich veřejná kontrola mají usnadnit „kolonizaci budoucnosti“ a redukci zvyšujících se nejistoty. Ve společnosti se dnes normalizuje dozorování, testování či prohlížení lidí, z bezpečnostních důvodů se uplatňují i různé procedury utajování

informací. Podle O'Malley (1998, xii, 2001) již v této nové situaci nejde ani tak o postižení příčin, jako o statistickou mapu rizikových faktorů a distribuce rizik a o potřebu tzv. osobního zabezpečení (*private prudence*). Novému trendu se přizpůsobuje i policie, která se soustřeďuje hlavně na to, co s rizikem souvisí a co zajímá pojišťovny. Také ona se stává expertem na riziko, aniž by v řadě případů dokázala najít pachatele nebo odcizenou věc, a tím přispěla k obnovení řádu.

V rizikové společnosti se tak snoubí tři prvky:

- budování solidarity na podkladě strachu, exkluze,
- „sekularizace“ rizik, jejich scientizace,
- kalkulatelnost a pojistitelnost rizika (srovnej Nelken, 1994, 103).

Přestože existují podstatné rozdíly v náhledech jednotlivých autorů na rizikovou společnost, všichni se v zásadě shodnou na tom, že:

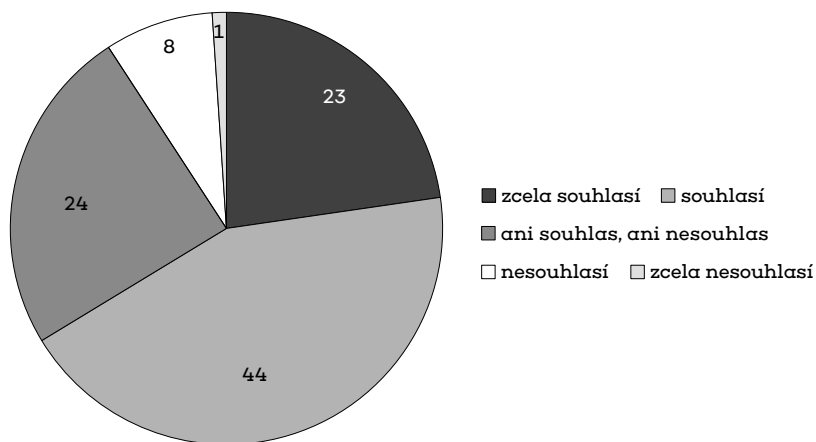
- „(1) riziko se stává stále vlivnější součástí lidské existence v západních společnostech;
- (2) riziko je ústředním aspektem lidské subjektivity;
- (3) riziko je vnímáno jako něco, co lze zvládnout prostřednictvím lidského zásahu; a
- (4) riziko je spojeno s pojmy volby, odpovědnosti a viny“ (Lupton, 2013, 37).

Dle názoru Dittona a Farralla (2000, xvi) došlo v poslední čtvrtině 20. století k tomu, že sociální (fakticky celospolečenské) zneklidnění zločinem transmutovalo do polohy problému zranitelnosti vlastní osoby. Zranitelnost bývá definována třemi základními prvky: vystavením se riziku, anticipací závažnosti důsledků a ztrátou kontroly (tady jde o možnosti obrany nebo úniku). Podle Killiase (1990) přítomnost těchto atributů vyvolává obavu ze zločinu, a vysvětluje také rozdíly v míře obav u různých skupin občanů. Jeho následovníci to nazývají rozdílnou senzitivitou vůči riziku a výklad doplňují o další faktory, například o odhad pravděpodobnosti útoku (Jackson, 2008).

Někteří autoři rozvíjejí Giddensovy (2003) koncepty ztráty ontologického bezpečí a nutnosti spoléhání na abstraktní systémy v návaznosti na to, že neformální vztahy a normativy důvěry ztrácejí v postmoderní společnosti svůj vliv. V debatách o zločinu se tak mohou odrážet úzkosti plynoucí z každodenní existence, z nejistot a z podezřívavosti vůči druhým lidem. Tím se vnímání hrozeb posiluje a sociální izolace roste (Furedi, 2006). Může to mimochodem vysvětlit míru pozornosti, kterou anglosaský svět věnuje od jisté doby snahám o posílení bezpečnosti komunity (Crawford, 2002).

Je pocit bezpečí (tak) důležitý?

Psychologové by se jistě shodli na tom, že potřeba bezpečí patří k těm zcela základním a univerzálním. Na individuální úrovni již ovšem můžeme pozorovat rozdíly v tom, nakolik si to lidé uvědomují. Přitom není vyloučeno, že hodnotové vyjádření této potřeby jedince dost výrazně odlišuje: pro někoho to představuje ústřední princip orientace v životě, pro někoho zůstává hodnota bezpečí možná ne zcela potřebným balastem, možná jistou slabostí, k níž není vhodné se přiznávat. Pokud vypreparujeme jednu takovou otázku z osobnostního dotazníku², ukáže se diferenciaci názorů a důležitost bezpečí více než názorně (graf 1.1).³ Dvě třetiny dotázaných se k hodnotě bezpečí aktivně přihlásily.

Graf 1.1: Názory občanů na hodnotu bezpečí: „Je důležité žít v bezpečném prostředí – vyhnout se čemukoli, co by mohlo být nebezpečné.“ (%)

Pozn.: N = 947.

Zdroj: Aktér 2017

Protože podíl absolutních popíračů významu bezpečí je minimální (představuje 1 %), sloučíme dvě nesouhlasné kategorie pro účely další analýzy do jediné. Hned vzápětí můžeme doložit, že se jednotlivé socio-demografické kategorie lidí liší co do hodnocení významu uvažované hodnoty bezpečí (tabulka 1.1). Jenom zde musíme upozornit na to,

² Otázka nebyla kladena v kontextu hodnotových orientací.

³ Bližší informace o sériích výzkumů Aktér a Bezpečnostní rizika (viz graf 1.2) podává sekce „Data“ v kapitole 4.